

ჯორბენაძე, 1989 - ჯორბენაძე ბესარიონ, „ქართული დიალექტოლოგია - I“, თბილისი 1989.

Hydronym of Yusufeli District იუსუფელის რაიონის ჰიდრონიმია

Neriman Yilmaz

PhD in Philology, Assistant Professor at Recep
Tayip Erdogan University,

e-mail: neriman.yilmaz@erdogan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4125-3249>

Abstract: The Yusufeli district in Artvin is abundant in water resources, with over 150 rivers and lakes. The primary river of Yusufeli is the Chorokhi, also known as Çoruh in Turkish. All rivers and streams in the district are part of the Chorokhi basin. The tale originated in St. Near Baiburti - Mta Mesjid, which is 3239 meters above sea level. The river has a depth of 3,225 meters and a total length of 466 kilometers. Artvini district encompasses 150 kilometers of the area. Parkhlistska, also known as Barhal çayı in Turkish, is the second largest and most significant river in the Yusufeli region, behind the Chorokhi River.

Unlike toponyms, the ancient names of hydronyms are seldom preserved today; the Turkish community and local residents, regardless of Turkish descent, commonly use the present official or Turkish names. Yusufel does not have any rivers suitable for navigation, and the local population's traditional lifestyle is less connected to water or rivers compared to their adjacent Lazes.

The naming of Yusufeli district is intriguing from historical and linguistic-cultural perspectives. In the Georgian-speaking villages of Yusufeli, there are two names for the same place: one is the official Turkish name, and the other is the traditional or so-called name. Folk music may have origins in Georgian, Turkish, Armenian, or unknown etymology.

Georgian-origin hydronyms include Utaikhev(i), Dadabera, Tspintskaro, Vani's khevi, Eliathkhevi's Khevi...Turkish: Bal Su, parmaklar Deresi, Kışla Deresi...Georgian-Turkish mixed rivers: Chanchakh Su, Didgole Deres, Zemovan Deres.

We analyzed the data collected in the villages of Yusufeli district and from the Ottoman archives, which provide valuable information.

Keywords: Turkish-Georgian language relations; Yusufeli district hydronyms; Georgian hydronyms in Tao.

ნერიმან ილმაზი

ფილოლოგიის დოქტორი, ასისტენტ-პროფესორი
რეჯეფ ტაიფ ერდოღანის სახელობის უნივერსიტეტში,
ელ-ფოსტა: neriman.yilmaz@erdogan.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4125-3249>

აბსტრაქტი: ართვინის ოლქის იუსუფელის რაიონი მდიდარია წყლის რესურსებით – აქ სულ 150-მდე მდინარე და ღელეა. იუსუფელის ძირითადი მდინარე ჭოროხია (თურქ. Çoruh). რაიონის ყველა მდინარე და ღელე ჭოროხის აუზს ეკუთვნის. ჭოროხს სათავე აქვს ქ. ბაიბურთის ახლოს - მთა მესჯიდთან (ზღვის დონიდან 3239 მ.). მდინარის სიღრმეა 3.225 მ., საერთო სიგრძე - 466 კმ. აქედან 150 კმ ართვინის ოლქის ტერიტორიაზეა. იუსუფელის რაიონში ჭოროხის შემდეგ სიდიდით და მნიშვნელობით მეორე მდინარეს წარმოადგენს პარხლისწყალი (თურქ. Barhal çayı). მას სათავე აქვს პონტოს მთებში. მისი საერთო სიგრძეა 40 კმ.

ტოპონიმებისგან განსხვავებით, ჰიდრონიმთა ძველი სახელწოდებები არაიშვიათად აღარც არის შემორჩენილი: თურქული, ისე ადგილობრივი - არათურქული წარმომავლობის მოსახლეობა ფართოდ იყენებს ამჟამინდელ ოფიციალურ, ანუ თურქულ სახელწოდებებს. იუსუფელში არ არის სანაოსნო მდინარეები და ადგილობრივ მოსახლეობის ტრადიციული ყოფა-ცხოვრებაც წყალთან/მდინარესთან უფრო ნაკლებადაა დაკავშირებული, ვიდრე მაგ., მათივე მეზობელი ლაზებისა.

იუსუფელის რაიონის ჰიდრონიმია საინტერესოა როგორც ისტორიული, ისე ენობრივ-კულტურული თვალსაზრისით. იუსუფელის ქართულენოვან სოფლებში დასტურდება პარალელური სახელწოდებანი: ერთი ოფიციალური (თურქული), მეორე კი ძველი ანუ ე.წ. ხალხური, რომელიც წარმომავლობით შესაძლოა იყოს როგორც ქართული, ისე თურქული, სომხური ან ბუნდოვანი ეტიმოლოგიისა.

ქართული წარმომავლობის ჰიდრონიმებია: უტაიჯევ(ი), დადაბერა, წპინწყარო, ვანის ჯევი, ელიათჯევის ჯევი...

თურქული: პალ სუფ, ფარმაქლარ დერესი, ყიშლა დერესი...

შერეული (ქართულ-თურქული): ჭანჭახ სუფ, დიდგოლე დერესი, ზემოვან დერესი..

კვლევისას დავამუშავეთ ჩვენ მიერ იუსუფელის რაიონის სოფლებში ჩაწერილი მასალა, აგრეთვე ოსმალური არქივები, სადაც მნიშვნელოვანი ცნობებია დაცული.

საკვანძო სიტყვები: თურქულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობები; იუსუფელის რაიონის ჰიდრონიმია; ქართული ჰიდრონიმები იუსუფელში.

შესავალი. იუსუფელის ჰიდრონიმია ძირითადად იმავე სახის თავისებურებებით ხასიათდება, როგორც ტოპონიმია/მიკროტოპონიმია. კერძოდ, გვაქვს პარალელური სახელწოდებანი: ერთი – ოფიციალური (თურქული), მეორე კი – ძველი, ანუ ე.წ. ხალხური, რომელიც წარმომავლობით შესაძლოა იყოს როგორც ქართული, ისე თურქული, სომხური ან ბუნდოვანი ეტიმოლოგიისა.

აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ტოპონიმთაგან / მიკროტოპონიმთაგან განსხვავებით, ჰიდრონიმთა ძველი სახელწოდებები იშვიათად არის შემორჩენილი: მოსახლეობა ფართოდ იყენებს ამჟამინდელ ოფიციალურ, ანუ თურქულ სახელწოდებებს. ამის მიზეზი, ჩვენი ვარაუდით, შეიძლება იმით აიხსნას, რომ იუსუფელში არ არის სანაოსნო მდინარეები და ადგილობრივი მოსახლეობის ტრადიციული ყოფა-ცხოვრებაც წყალთან/მდინარესთან უფრო ნაკლებადაა დაკავშირებული, ვიდრე, მაგალითად მათივე მეზობელი ლაზებისა. ამის გამო ოფიციალური ჰიდრონიმები, როგორც ითქვა, ამჟამად უკვე ფართოდაა დამკვიდრებული როგორც თურქული, ისე ადგილობრივი არათურქული წარმომავლობის მოსახლეობის მეტყველებაშიც.

სტატიაში ვრცლად წარმოვადგენთ იუსუფელის რაიონის ჰიდრონიმებს, როგორც მოსახლეობაში გავრცელებულ ხალხურ ვარიანტებს, ისე ოფიციალურ დასახელებებს, როგორც არის მიღებული თურქეთის რესპუბლიკაში.

მეთოდოლოგია. კვლევისას გამოვიყენეთ სხვადასხვა მეთოდი; ველზე მუშაობის მეთოდის საშუალებით იუსუფელის რაიონის სოფლებში უშუალოდ ჩავიწერეთ და შევაგროვეთ იქ არსებული ჰიდრონიმები; შედარებითი მეთოდის მიხედვით ჩვენ მიერ სოფლებში მოპოვებული მასალა შევუდარეთ ოფიციალურ მონაცემებს. ჩვენ სპეციალურად განცხადებით მივმართეთ თურქეთის რესპუბლიკის ართვინის ოლქის წყლის დეპარტამენტს და ვთხოვეთ, გადმოეცა იუსუფელის რაიონში არსებული მდინარეებისა თუ ღელეების დასახელებათა სრული სია. დეპარტამენტმა ჩვენი მოთხოვნა დააკმაყოფილა. ანალიზის მეთოდის გამოყენებით იუსუფელის მცხოვრებთა მეტყველებაში არსებული ჰიდრონიმთა ხალხური და ოფიციალური სახელწოდებები გავანალიზეთ წარმომავლობის, შედგენილობისა და სემანტიკური თვალსაზრისით.

მსჯელობა / შედეგები. იუსუფელის ძირითადი მდინარე, როგორც საყოველთაოდ ცნობილია, არის **ჭოროხი**, რომლის თურქული სახელია **Çoruh**. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისის მიხედვით, ჭოროხი ბუნდოვანი ეტიმოლოგიისაა (ბედომვილი, 2002: 7).

ვფიქრობთ, ლოგიკურია ვარაუდი, რომ **ჭოროხ-** ფუძე ქართველური წარმომავლობის სიტყვაა და უკავშირდება წყალს: **ჭორ-** წყალი (ჩიქობავა, 1938) ა. თანდილაგას ლაზური ლექსიკონის მიხედვით (თანდილაგა, 2013): **ჭოროხა** “მღვრიე წყალს“ ნიშნავს ლაზურ მეტყველებაში. **ჭორ-ოფ-ა** – “ავდრიანობა”, “წვიმიანობა” (მეგრული). **ჭორ-ო-ხ-** ფუძეში **ხ-** კრებითობის გამომხატველი სუფიქსია (ფუტკარაძე, 1988); მთლიანობაში კი ფუძე ნიშნავს წყალუხვს: **ჭოროხი** - წყალუხვი მდინარე. სულხან-საბას ლექსიკონში **ჭოროხი** ნიშნავს “მდინარისაგან შეყრილ ქვიშას” (ორბელიანი, 1993). ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონის (დლონტი, 1984: 728) მიხედვით, **ჭოროხი** არის „ადიდებული მდინარის ან ნიაღვრის მოტანილი ნარიყი, ღორღი, ქვიშა და ლამი“. მ. ლაბაძის ზეპირი ცნობის მიხედვით **ჭოროხ-** ფუძე ამავე მნიშვნელობით დასტურდება თანამედროვე ლაზურშიც. ლაზურ კილოებში ასევე არსებობს ზმნა **ამიჭოროხენ** (საწყისი: ამაჭოროხუ), რომელიც იმავე ძირს შეიცავს, რასაც ჰიდრონიმი **ჭოროხი** და ნიშნავს „[მდინარის კალაპოტი] ლამით ან სილით ივსება“. მდინარე **ჭოროხი** მართლაც იმითაა ცნობილი, რომ ზემო დინებიდან ბევრი ლამი და ნაშალი ჩამოაქვს შესართავისაკენ. **ჭოროხის** ჩამოტანილი მასალითაა შექმნილი ქალაქ ბათუმის სამხრეთით მდებარე კახაბერ-გონიოს ვაკეც.

ართვინის ოლქის იუსუფელის რაიონი გამოირჩევა წყლის მდიდარი რესურსებით –აქ სულ 150-მდე მდინარე და ღელეა. ქვემოთ განვიხილავთ მათ ხეობათა მიხედვით.

1. **ჭოროხის ხეობის ჰიდრონიმია**

ჭოროხს სათავე აქვს ქ. ბაიბურთის ახლოს – მთა მესჯიდთან (ზღვის დონიდან 3239 მ.). მდინარის სიღრმეა 3.225 მ., საერთო სიგრძე – 466 კმ და აქედან 150 კმ – ართვინის ოლქის ტერიტორიაზეა. **ჭოროხი** მსოფლიოს ერთ-ერთი ყველაზე ჩქარ მდინარედ მიიჩნევა (თურქეთის ტერიტორიაზე). მას ორივე მხრიდან უერთდება უამრავი მომცრო მდინარე თუ ღელე. **ჭოროხის** აუზი მოიცავს დღევანდელი ართვინის ოლქის თითქმის მთელ ტერიტორიას.

სელანთი (Güngörmez) – სოფელ ოთხთას მთავარი მდინარეა. მას აგრეთვე ეწოდება **ოთხთის წყალი** და **გუნგორმაზი**. აქედან მეორე სახელწოდება წარმოადგენს ოფიციალური, თურქული სახელწოდების ერთ-ერთ ვარიანტს. სახელწოდება ოთხთის წყალი, ანუ თურქულად Dörtkilise suyu უკავშირდება ცნობილ ქართულ ისტორიულ ძეგლს – ოთხთას. რაც შეეხება უფრო ძველ, ქართულ სახელწოდებას – **სელანთი**, იგი მომდინარეობს იალაღის სახელიდან: იქ, **დიდი ტპა**’დან (თურქ. Büyük göl) სათავე აქვს ამ მდინარეს, რომელიც საზაფხულო სამყოფ ბოლუქბაშგილში ჯერ იერთებს ღელე საგულეს, მერე კი - სოფლის ცენტრში, უბან ბასილეთში მდინარე **ჭოროხს** უერთდება.

დიდი ტბა (Büyük göl) – ტბა სოფელ ოთხთას სელანთის იალაღზე. აქედან იღებს სათავეს მდ. სელანთი. ტბის ქართული და თურქული სახელწოდებები სემანტიკურად ერთი და იგივეა.

ბოდიქ დერე (Büyük dere) – ჰიდრონიმი თურქულია და ნიშნავს „დიდ მდინარეს“. ჩამოდის სოფ. ოთხთას სიახლოვეს. სათავე აქვს იალაღებზე.

დეგირმან დერე – პატარა არხია სოფ. ოთხთაში. ზედ წისქვილი ყოფილა და აქედან გამომდინარე, სახელწოდებაც ადგილობრივ თურქულ დიალექტზე ნიშნავს „წისქვილის დელეს“.

ჰარხ ბაში – დეგირმან დერესა და ჭოროხის ხერთვისის სახელწოდებაა და სიტყვასიტყვით ნიშნავს „არხის თავს“.

შორახ დერე – ოთხთას უბან მოლლემერგილის დელეა. სათავეს იღებს წითელმიწანიადაგიანი ადგილიდან. წყალი ცოტათი მჟავა და სასმელად არ იყენებენ. კომპოზიტური ჰიდრონიმი: პირველი ნაწილის ეტიმოლოგია ნათელი არ არის, ხოლო მეორე ნაწილი, რა თქმა უნდა, თურქული სიტყვაა და „დელეს“ ნიშნავს.

ბოქიან დერე – ესეც სოფ. ოთხთას ერთ-ერთი პატარა დელეა, რომელიც სოფლის ფარგლებშივე ერთვის მდინარე ჭოროხს. ჰიდრონიმი, ჩვენი ვარაუდით, ქართული და თურქული სამეტყველო კოდების შერევით უნდა იყოს წარმოქმნილი: სიტყვა **ბოქი**-ი დავით ჩუბინაშვილის მიხედვით ნიშნავს „აბრეშუმის ჭიის გარსს“ (кокона, скорлупа, в которой лежит шелковой червь – ჩუბინაშვილი, 1984), აქედან ნაწარმოებია ჯერ მიკროტოპონიმი **ბოქიან-ი**, ანუ ადგილი, სადაც ჭიის ბევრი „ბოქია“, ხოლო შემდეგ – კომპოზიტური ჰიდრონიმიც, რომლის მეორე ნაწილი თურქულია – დერე „დელე“.

გივნარლი დერე – ოთხთას უბან გივნარის მთავარი დელეა. აქაც, რა თქმა უნდა, დასტურდება ქართულ-თურქულ სამეტყველო კოდთა შერევა; ფორმა **გივნარლი** ადგილობრივ თურქულ დიალექტზე „გივნარულს“ ნიშნავს და ის ნაწარმოებია აშკარად ქართული მიკროტოპონიმისაგან **გივნარი**, ხოლო სიტყვა **დერე**, როგორც უკვე აღინიშნა, თურქულია და „დელეს“ ნიშნავს.]

მარან დერე – ესეც სოფელ ოთხთას ერთ-ერთი პატარა დელეა, რომელიც მდ. ჭოროხს ერთვის. ჰიდრონიმი აშკარად ქართულ-თურქულ სამეტყველო კოდთა შერევითაა წარმოქმნილი: ქართულია მარანი, დერე კი – თურქული.

საგულე – ოთხთაში, საზაფხულო სამყოფ ბოლუქბაშიგის მთავარი დელეა, რომელიც სათავეს იღებს საგულეს იალაღიდან და ერთვის სოფლის მთავარ მდინარე სელანთს. ჰიდრონიმი აშკარად ქართული წარმომავლობისაა და ნათელი ეტიმოლოგიისაა.

ჯენნეთ დერესი – პატარა მდინარეა, ერთვის ჭოროხს. ჰიდრონიმი აშკარად თურქული წარმომავლობისაა და სიტყვასიტყვით ნიშნავს „სამოთხის ღელეს“.

ჩაქილლი დერე – პატარა მდინარეა და ერთვის ჭოროხს. ჰიდრონიმი აშკარად თურქული წარმომავლობისაა და სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ხრეშიან ღელეს“.

ამაჩუსთუ დერესი (yamaçüstü deresi) – სოფელ ამაჩუსთუს მთავარი ღელეა და ერთვის ჭოროხს. თურქულად სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ფერდობის ზედა მხრის ღელეს“. ასეთი დასახელება გამომდინარეობს იქიდან, რომ ღელე სათავეს იღებს წაფერდებული მთის ძირში.

ჯეჰენემ დერესი – ესეც ჭოროხის ხეობის ერთ-ერთი პატარა ღელეა. მისი სახელწოდება თურქულია და ნიშნავს „ჯოჯოხეთის ღელეს“. ადგილობრივთა გადმოცემით, ამგვარი სახელი დარქმევია იმის გამო, რომ საკმაოდ ღრმა და კბოდეებიან კანიონს ქმნის, სადაც ჩავარდნა სახიფათოა.

ჰუნგამექ დერესი – ჭოროხის ხეობის სოფელ ჰუნგამექის მთავარი ღელეა და ერთვის მდ. ჭოროხს. ჩვენი დაკვირვებით, სამეტყველო კოდთა შერევით წარმოქმნილი ჰიდრონიმი უნდა იყოს: **ჰუნგამან** სპარსულად ნიშნავს „ხმაურს, აურზაურს“. ეს ფორმა შესულია სომხურ მეტყველებაში, როგორც პატრონიმი: **ჰუნგამენქ** „ჰუნგამანი“, ამ უკანასკნელი ფორმიდან იწარმოება ტოპონიმი, ხოლო ჰიდრონიმი, თავის მხრივ, შეიცავს ტოპონიმსა და თურქულ სიტყვას **დერე** „ღელე“.

ჰაფისორ დერესი – ჭოროხის ხეობაში მდებარე სოფელ ჰაფისორის ღელე გახლავთ. ჩვენეული ვარაუდით, ტოპონიმი სომხურია: ჰაბუი ზორ სომხურად ნიშნავს „ჰაბოს (მამაკაცის სახელია) ხევს“. ჰაფი ზორ დასავლურ-სომხურია. დერე თურქულად, როგორც აღინიშნა, „ღელეს“ ნიშნავს.

ქილიჩქაა დერესი – სოფელ ქილიჩქაას (თურქ. Kılıçkaya „ხანჯალივით კლდე“) მთავარი მდინარეა, რომელიც ერთვის მდინარე ჭოროხს. ჰიდრონიმი იწარმოება ტოპონიმისაგან **დერე** „ღელე“ ელემენტის მიმატებით.

ჯიჭალა დერესი – სოფელ ოთხთაში, საზაფხულო სამყოფ ჯიჭალას მთავარი ღელეა. ჰიდრონიმი ნაწარმოებია მიკროტოპონიმ **ჯიჭალა**საგან (ანუ *ჭილ-ჭალა'საგან) თურქული სიტყვა **დერე**ს („ღელეს“) მიმატებით. როგორც ვხედავთ, ისევე როგორც ტაოში დადასტურებული არაერთი სხვა ტოპონიმი ან ჰიდრონიმი, **ჯიჭალა დერესი**ც ქართულ-თურქული სამეტყველო კოდების შერევითაა წარმოქმნილი: პირველი სიტყვა ქართულია, მეორე – თურქული.

2. პარხლისწყლის ხეობის ჰიდრონიმია

მდინარე **პარხლისწყალი** (თურქ. Barhal çayı) იუსუფელის რაიონში ჭოროხის შემდეგ სიდიდით და მნიშვნელობით მეორე მდინარეს

წარმოადგენს. სათავე აქვს პონტოს მთებში. მისი საერთო სიგრძეა 40 კმ. სახელწოდება უკავშირდება სოფლის სახელს. ამ სოფელშია ცნობილი ქართული ისტორიული ძეგლი – პარხლის ტაძარი (აშენდა 973 წელს). ამჟამად ადგილობრივი ქართველები მდინარეს კვლავ პარხლისწყალს ემახიან, ხოლო გათურქებულთა მეტყველებაში ჰიდრონიმი ჟღერს, როგორც **პარხალ ჩაი** და ამ უკანასკნელი ფორმიდანვე მომდინარეობს თანამედროვე თურქული (ოფიციალური) დასახელება. მნიშვნელოვანი შენაკადებია: უტაიკევი, ღომელთ დერესი და ა.შ. პარხლისწყალს Altıparmak çayı ანუ „ექვსთითა წყალიც“ ჰქვია.

უტაიკევი(ი) [დერესი] – პარხლისწყლის ხეობაში მდებარე სოფელ უტავის მთავარი მდინარეა. სათავე აქვს იალღებზე. ჰიდრონიმი დასტურდება ორი ფორმით: 1. **უტაიკევი(ი)**, რომელიც წმინდა ქართულია და „უტავის ხევს“ ნიშნავს და 2. **უტაიკევი დერესი**, რომელიც წარმოდგება პირველი ვარიანტისაგან და იმითღა სხვაობს, რომ ერთვის ჰიდრონიმთა მაწარმოებელი ელემენტი **დერე**, რაც თურქულად „ღელეს“ ნიშნავს.

ხახვეთუნ დერე – სოფელ უტავის ერთ-ერთი ღელეა. თურქულ-ქართულ სამეტყველო კოდთა შერევის შედეგად წარმოქმნილი ჰიდრონიმია: ქართული მიკროპონიმი **ხახვეთ-ი**, რომლის ეტიმოლოგიაც ნათელია და თურქული **დერე** „ღელე“. ჰიდრონიმში ასევე წარმოდგენილია თურქული დიალექტური ნათესაობითი ბრუნვის სუფიქსი **-უნ**.

სანზურე დერე – ესეც სოფელ უტავის ერთ-ერთი ღელეა. როგორც ჩანს, ეს ჰიდრონიმიც სამეტყველო კოდების შერევის შედეგადაა წარმოქმნილი, მაგრამ პირველი ნაწილის – **სანზურე**’ს მნიშვნელობა ბუნდოვანია. მის ქართულობას მხოლოდ **სა-** -ე კონფიქსის გამო ვვარაუდობთ. **დერე** თურქულია.

ბაქთუნ დერესი – ესეც სოფელ უტავის ერთ-ერთი ღელეა. როგორც ჩანს, ჰიდრონიმი სამეტყველო კოდთა შერევის შედეგადაა მიღებული: **ბაქთუნ** ელემენტი იგივეა, რაც ***ბაგეთ-უნ** ანუ „ბაგეთისა“. აქ **-უნ** თურქული ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია. **დერე** თურქულია და ნიშნავს „ღელეს“.

ღომელთუნ დერე – სოფელ უტავის ღომელთის უბნის მთავარი ღელეა. სათავეც ამავე უბანში აქვს. ერთვის მდინარე პარხლისწყალს სოფელ ბალხიბარის ქვემოთ. ჰიდრონიმი ქართულ-თურქულ სამეტყველო კოდთა შერევიტაა ნაწარმოები: **ღომელთი** ანუ ***ღომელათი** მიკროტოპონიმია. აქედან მომდინარეობს ჰიდრონიმი **ღომელთუნ დერე** ანუ ღომელთის ღელე.

პალ სუი – სოფელ გოჯექის მთავარი ღელეა. ჰიდრონიმი თურქულია და ნიშნავს „ტკბილ (თაფლის) წყალს“. მასში აისახება ადგილობრივი თურქული დიალექტური წარმოთქმა (პ მკვეთრით), ხოლო თანამედროვე სამწიგნობრო თურქულადაა Bal suyu.

გუდასკევი დერესი – პარხლისწყლის ხეობის ერთ-ერთი მდინარეა. ეს ჰიდრონიმი შედგება ორი ნაწილისაგან, რომლის პირველი კომპონენტი

გუდასკვე ქართველური წარმოშობისაა: მისი სემანტიკა გამჭვირვალეა: **გუდა** ქართულში თავისი სემანტიკით უკავშირდება „ღრმას“. ეს არის ტყავის ჭურჭელი, რომელიც მზადდება ცხვრის ან ხბოს ტყავისაგან. ხოლო **დერესი** თურქული წარმოშობისაა. თვითონ ადგილი, რომელსაც ეწოდება **გუდასკვე დერესი**, ჩაღრმავებული ადგილი, ხევია, რომელშიც მიედინება პატარა მდინარე, ღელე. ტოპონიმის თურქული ნაწილი **დერესი** „ღელეს“ ნიშნავს.

ოგდემ დერესი – სოფელ ოგდემის მთავარი მდინარეა. ტოპონიმიდანვეა წარმოშობილი ჰიდრონიმიც, რომელიც სემანტიკურად ნიშნავს „[სოფელ] ოგდემის ღელეს“. აქ აღწერილი წარმოება გვაქვს.

დიდგოლე დერესი – პარხლისწყლის ხეობის ერთ-ერთი ღელეა. სათავე აქვს პარხლის ტაძრის ზემოთ, იალაღებზე, რომელთა დასახელებიდან (დიდი გოლა [ლაზ.] „დიდი იალაღი“) მომდინარეობს ჰიდრონიმიც. ცხადია, რომ აქ გვაქვს ქართულ-თურქული სამეტყველო კოდების შერევა; **დერე** ელემენტი, როგორც უკვე არაერთხელ აღინიშნა, თურქულია და „ღელეს“ ნიშნავს. აქვე უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ იალაღის სახელად **დიდი გოლა** აღარ შემორჩა.

ზემოვან დერესი – პარხლისწყლის ერთ-ერთი შენაკადია სოფელ უტავის უბან ზემოვანში. ჰიდრონიმი კომპოზიტურია; პირველი ელემენტი აშკარად ქართულია, ხოლო მეორე – თურქული. შესაბამისად, აქაც ქართულ-თურქული სამეტყველო კოდების შერევა დასტურდება.

დუბეთ დერესი – ესეც პარხლისწყლის ერთ-ერთი შენაკადია. ჩამოუდის სოფელ უტავის უბან დუბეთს. როგორც ცნობილია, ამ უკანასკნელ ტოპონიმს საფუძვლად უდევს სიტყვა **დუბე** „ჩავარდნილი ადგილი“. ჰიდრონიმი კი უკვე ქართულ-თურქული სამეტყველო კოდების შერევიტაა წარმოქმნილი: **დუბეთ დერესი** სიტყვასიტყვით „დუბეთის ღელე“, ოღონდ მისი პირველი ელემენტი ქართულია, მეორე კი – თურქული.

ფარმაქლარ დერესი – პარხლისწყლის ერთ-ერთი შენაკადია. ჰიდრონიმი წმინდა თურქულია და სიტყვასიტყვით ნიშნავს „თითების ღელეს“. ამგვარი სახელი, ადგილობრივთა განმარტებით, ღელეს დაერქვა იმიტომ, რომ სათავეს იღებს რამდენიმე წვრილი, უსახელო ნაკადულის შერთებით. ეს ნაკადულები კი, თავის მხრივ, თითების ასოციაციას იწვევს.

ყიშლა დერესი – პარხლისწყლის ერთ-ერთი შენაკადია. სათავეს იღებს იალაღებიდან, საიდანაც მომდინარეობს მისი სახელწოდებაც; თურქულად ის სიტყვასიტყვით ნიშნავს „იალაღის ღელეს“, წმინდა თურქული, კომპოზიტური ჰიდრონიმი.

კვეისკარის წყალი/ღელე – ესეც პარხლისწყლის ხეობაშია. ჰიდრონიმი კომპოზიტურია და წმინდა ქართული სახით შემორჩენილია დღემდე. ტაოელ ქართველებს მის სათავესთან აქვთ იალაღები და საზაფხულო სამყოფი. რაც შეეხება ეტიმოლოგიას, ის ნათელია: **კვეისკარი** ანუ ხეობაში შესასვლელი და **წყალი/ღელე**.

ჭანჭახ სუფი – პარხლისწყლის ხეობაში. სათავეს იღებს ჭანჭახის იალღზე და აქედან გამომდინარე დასახელებაც, რომლის პირველი ელემენტიც, რა თქმა უნდა, ქართულია: **ჭანჭახი** „თხელი ტალახი“ (ქეგლ); (ხევს., ზ.აჭარ.) – ჭაობი (ჭინჭარაული, 225); ჭაობიანი, წყლიანი ადგილი, სახნავ-სათესად უვარგისი მიწა (ლონტი, 1984); **ჭანჭახაი** ჭალის სახელად დასტურდება იმნიეთში (იმერხევი) (მიქაუტაძე., 2006: 196). მეორე ელემენტი – **სუ** თურქულია და ნიშნავს „წყალს“.

ყარანლუხ დერე – პარხლისწყლის ხეობაში ერთ-ერთი დეღეა. სახელი წმინდა თურქულია: *karanlık deresi* „ბნელი დეღე“; ჰიდრონიმი ასახულია ადგილობრივი დიალექტური წარმოთქმა და უიზაფეთო წყობა.

ჩამურლუ დერე – პარხლისწყლის ხეობაში პატარა დეღეა. სათავეს იღებს ჭაობიანი ადგილიდან. აქედან მომდინარეობს მისი სახელწოდება. თურქულ ენაზე *Çamurlu dere* „ტალახიანი დეღე“.

გუმათვევ დერე – პარხლისწყლის ხეობაშია. ჰიდრონიმი კომპოზიტურია და წარმოქმნილია ქართულ-თურქულ სამეტყველო კოდთა შერევის შედეგად: **გუმათვევ**- ელემენტში **გუმათ** შეიძლება „გუმბათი“ იყოს. ამ ხეობაში ძველი ეკლესია უნდა ყოფილიყო. სხვა ვერსიით, შდრ.: ლაზური **გუმა** „ღომის ცეხვის დრო“ და **-ათ** სუფიქსი (**-ეთ** სუფიქსის ვარიანტი); **ვევ**-, ცხადია, „ხევია“, მეორე ელემენტი **დერე** თურქულია და ნიშნავს „დეღეს“.

ერმენჯევ(ი)//არმენჯევ(ი) – პარხლისწყლის ერთ-ერთი შენაკადია. ჩამოუდის სოფ. კევეგ-ი-ერმენ'ს, რომლის ქართული სახელია **ერმენჯევ(ი)**. საგულისხმოა, რომ ეს წმინდა ქართული წარმოშობის ჰიდრონიმია. ქართულისთვის უფრო ბუნებრივი **სომეხ**- ლექსემის ნაცვლად ტოპონიმშიც და ჰიდრონიმშიც წარმოდგენილია დღეს თურქულ და ევროპულ ენებში პოვნირი **ერმენ-** // **არმენ-** ფუძე. საფიქრებელია, რომ ტაოელები ასხვავებდნენ სომეხებსა და არმენებს – უკანასკნელი დასახელებით ისინი ალბათ დასავლელ სომეხებს (ხემშილებს, ერზინკელებს...) იხსენიებდნენ. სემანტიკურად **არმენჯევ(ი)** ნიშნავს „სომხურ ხევს“. ტ. ფუტკარაძის აზრით, რამდენადაც ამავე სახელით ცნობილი სოფლის (ერმენჯევი) მიკროტოპონიმია ქართულია, სოფელს ეს სახელი შეიძლება დაერქვა იმიტომ, რომ ამ სოფელში ცხოვრობდნენ გრიგორიანელი ქართველები.

ვანისჯევი(ი) (*küplüce deresi*) – პარხლისწყლის ერთ-ერთი შენაკადია. სათავე აქვს იალღებზე. ჩამოუდის სოფელ ვანისჯევის ქართულ უბან მახათეს. მისი სახელწოდება წმინდა ქართულია: **ვანის ჯევი** ნიშნავს „მოსასვენებელ ხეობას“; თურქული სახელწოდება კი (რომელიც დღეისთვის ოფიციალურად იხმარება) ითარგმნება, როგორც „პატარა ქვევრის დეღე“. ადგილობრივთა თქმით, ასე უწოდეს იმიტომ, რომ მდინარის მიმდებარე ტერიტორიაზე უწინ ხშირად პოულობდნენ ხოლმე პატარა ქვევრებს.

დადაბერა – პატარა დეღეა ვანისჯევის უბან მახათეთში. ჩვენი აზრით, ჰიდრონიმი ქართულია: ამოსავალი უნდა ყოფილიყო **დედაბერა**. შდრ.,

ასევე, ანალოგიური სემანტიკის მქონე მიკროტოპონიმი **ხჩინგელალურელი** ანუ „დედაბერდამკვდარი“ სოფელი სარფის სიახლოვეს, საქართველო-თურქეთის საზღვარზე. ტაოს ჰიდრონიმი მიღებული უნდა იყოს მიკროტოპონიმისგან, რომელიც, თავის მხრივ, დაკარგული ჩანს.

ფიქალლარ დერესი – ესეც მახათეთის უბნის ღელეა. ჰიდრონიმი აშკარად ქართულ-თურქული სამეტყველო კოდების შერევის შედეგადაა წარმოქმნილი; მისი პირველი ნაწილი **ფიქალ**- აშკარად ქართულია. ეს ფუძე ხშირად იჩენს თავს ტოპონიმთა წარმოქმნის დროს მესხეთში. მაგალითად, ე.წ. ქვეშა მთაზე არის საზაფხული საძოვარი, რომელსაც **ფიქლური** („ფიქალ-ფიქალ ნაგები მთა“) ჰქვია. **-ლარ** სუფიქსი თურქულია, ისევე, როგორც მეორე ნაწილი **დერე**, რომელიც „ღელეს“ ნიშნავს. ამდენად, **ფიქალლარ დერესი** სემანტიკურად ნიშნავს „ფიქლებს ღელეს“.

ოდათ – სოფელ ვანისჯევის ერთ-ერთი პატარა ღელეა. ჰიდრონიმი, ჩვენი აზრით, ქართულია, თუმცა მისი ეტიმოლოგია ჩვენთვის გაურკვეველია.

ტაბაღაწყარო – უბან მახათეთის მთავარი წყაროა. ჰიდრონიმი აშკარად ქართულია: **ტაბაღა** იგივეა, რაც **ტაბაკა** ანუ „სართული“. მართლაც, ამ წყაროს წყალი ჩანჩქერივით, სართულ-სართულ გადმოდის.

წპინწყარო – ესეც იმავე უბნის წყაროა. ჰიდრონიმი აშკარად ქართულია და ჩვენი ვარაუდით, წარმოქმნილი უნდა იყოს ასე: *წიფლის წყარო > *წიფლი წყარო > *წვილი წყარო > წპილ წყარო > წპინწყარო.

ფუნღარგოზე – ესეც მახათეთის წყაროა და ჩვენეული ვარაუდით, ძალზე საინტერესო წყობა აქვს: **ფუნღარ-ი გორზე** ანუ გორაკზე მდებარე წყარო. მისი პირველი ნაწილი **ფუნღარ-ი** თურქულია. ქართულ მეტყველებაში ეს სიტყვა შეთვისებულია ადგილობრივი თურქული დიალექტიდან, სამწიგნობრო თურქულში კი გვაქვს ფორმა **pınar**. მართალია, **-ზე** რთული ბრუნვის ნიშნის (ზოგი მეცნიერის კლასიფიკაციით – თანდებულის) ტოპონიმებში პოვნიერება ტაო-კლარჯეთისთვის ცოტათი უჩვეულოა, მაგრამ ქართულ ონომასტიკაში ასეთი შემთხვევები დასტურდება. **ფუნღარგოზე** ჰიდრონიმში დაკარგულია **-გორზე** ელემენტის რ თანხმოვანი.

მურწუქ დერესი – ღელეა სოფელ ვანისჯევის. ჰიდრონიმი კომპოზიტიური აგებულებისაა: მისი მეორე ნაწილი აშკარად თურქულია და „ღელეს“ აღნიშნავს, თუმცადა ჩვენთვის გაუგებარია, რას უნდა ნიშნავდეს პირველი ნაწილი **მურწუქ**. შესაძლებელია, ის იგივე იყოს, რაც **მურწუკ**-ი და სემანტიკურად ეს სახელწოდება „მურწუკის [მოსარჩენ] ღელეს“ გულისხმობდეს.

ქოშათ დერესი – ესეც სოფელ ვანისჯევის ერთ-ერთი ღელეა. ჰიდრონიმი კომპოზიტიურია: მისი პირველი ნაწილი უდავოდ წარმოებულია

ქართული მიკროანთროპონიმისაგან **ქომა**, მეორე ნაწილი – **დერე** თურქულია. უწინ ალბათ **ქოშათ ჯევი** ან **ქოშათ ღელე** იქნებოდა.

ჭანნახ დერესი – ღელეა სოფ. ვანისჯევის იმავე დასახელების ადგილზე. ელემენტი **ჭანნახ**, ჩვენი აზრით, უნდა უკავშირდებოდეს **ჭანჭახ**’ს ანუ „ჭაობიან ადგილს“, ხოლო მეორე ელემენტი – **დერე** თურქულია.

ვანის ჯევი – ღელეა ვანისჯევის უბან ჭილათში. ეტიმოლოგია ნათელია და ჰიდრონიმის ქართულობაც ეჭვქვეშ არ დგება.

მეზერლული ჯევი – ესეც ჭილათის უბნის ერთ-ერთი ღელეა. ჰიდრონიმი წარმოქმნილია ქართულ-თურქული სამეტყველო კოდების შერევის შედეგად: თურქული დიალექტური ლექსემა **მეზერლუხ**, რომელიც მესხურ და ლაზურ კილოებში **მეზერლული/მეზარლული** ფორმითაა შესული, „სასაფლავს“ ნიშნავს (მისი ძირი – **მეზერ** „საფლავი“ არაბულია), **ჯევი**-ი კი ქართულია.

ეონწოლოთ ჯევი – ესეც ჭილათის უბნის ერთ-ერთი ღელეა. ჰიდრონიმი აშკარად ქართული ეტიმოლოგიისაა: **ეიონწულა** ლაზურად „დასაკიდებელს“ ნიშნავს. ამ ლექსემას ერთვის -**ეთ** სუფიქსის ვარიანტი -**ოთ**. სემანტიკურად კი ამ ჰიდრონიმის მნიშვნელობა იქნება: „დასაკიდებლიანთ ხეობა“; უნდა ითქვას ისიც, რომ ჰიდრონიმის ფუძედ უნდა მივიჩნიოთ აწ უკვე გამქრალი, ძველი მიკროტოპონიმი **ეონწოლოთი**.

ელიათჯევის ჯევი – სოფელ ვანისჯევის უბან ელიათჯევის მთავარი ღელე. ჰიდრონიმი ნათელი ეტიმოლოგიისაა და წმინდა ქართულია.

3. თორთუმისწყლის ხეობის ჰიდრონიმია

მდინარე **თორთუმისწყალი (Tortum çayı)** მდ. ჭოროხის ერთ-ერთი შენაკადია, რომელსაც სათავე აქვს ერზურუმის ოლქის ტერიტორიაზე, ქარგაფაზარის მთებში. მისი ქვემო დინების აუზი სოფელ აშბიშედიდან შესართავამდე იუსუფელის რაიონში შემოდის. ხეობის მცხოვრებნი ენობრივად უკვე გათურქებულები არიან. მათ სოფლებში სულ აღარ გვხვდება ქართულენოვანი ჰიდრონიმები. ამისდა მიუხედავად, ჩვენ წარმოვიდგინეთ იმ ჰიდრონიმებს, რომლებიც საინტერესოდ გვეჩვენა:

ხანუმუნ დერესი (hanımın deresi) – ღელეა. სახელწოდება თურქულია და ითარგმნება როგორც „ქალბატონის ღელე“. ადგილობრივთა გადმოცემით, აქ იყო მეფე თამარის სადგომი და ღელესაც იმიტომ ეწოდა ამგვარი სახელი.

გაულლუ დერე (Güllü dere) – ღელეა. მისი სახელწოდებაც თურქულია და ითარგმნება, როგორც „ვარდებიანი ღელე“. ადგილობრივების გადმოცემით, ეს ადგილი თამარ მეფეს დაულოცავს და მას შემდეგ აქ სულ ვარდები ხარობს.

დასკვნა. იუსუფელის რაიონის ჰიდრონიმია თურქულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობის თვალსაზრისით საინტერესო სურათს გვიჩვენებს; მდინარეების, ღელეების აღსანიშნავად ძირითადად პარალელური

სახელწოდებები იხმარება: ერთი ოფიციალური (თურქული) სახელია, მეორე კი – ძველი, ხალხური, რომელიც წარმომავლობით შესაძლოა იყოს როგორც ქართული, ისე თურქული, სომხური. ზოგი ჰიდრონიმის ეტიმოლოგია ბუნდოვანია. ამჟამად ფართოდაა დამკვიდრებული ოფიციალური, თურქული სახელწოდებები როგორც თურქული, ისე ადგილობრივი, არათურქული წარმომავლობის მოსახლეობის მეტყველებაშიც. ჰიდრონიმთა ძველი სახელწოდებები იშვიათად გვხვდება.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. ბედომვილი, 2002: – ბედომვილი გურამ, ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, I. ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, თბილისი, 2002.
2. თანდილავა 2013: – თანდილავა ალი, ლაზური ლექსიკონი. გამომც. „საარი“, თბილისი, 2013.
3. მიქაუტაძე., 2006: – მიქაუტაძე მაია, ფუტკარაძე ტარიელ, იმნიეთის (შავშეთის) მიკროტოპონიმია. ქართველური მემკვიდრეობა, X, 2006, გვ. 190-196. “ქუთაისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
4. ორბელიანი, 1993: – ორბელიანი სულხან-საბა, ლექსიკონი ქართული. გამომც. „მერანი“, თბილისი, 1993.
5. ფუტკარაძე, 1988: – ფუტკარაძე ტარიელ, დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მუშაობის გეგმა და თეზისები. თბილისი, 1988. გვ. 64-65.
6. ქეგლ: – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი <https://www.ice.ge/liv/liv/ganmartebiti.php> დამოწმება: 20.08.2023.
7. ლლონტი, 1984: – ლლონტი ალექსანდრე, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. გამომც. „განათლება“, თბილისი, 1984.
8. ჩუბინაშვილი, 1984: – ჩუბინაშვილი დავით, Грузино-Русский словарь. მეორე გამოცემა. გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1984.
9. ჩიქობავა, 1938: – ჩიქობავა არნოლდ, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938.
10. ნერიმან ალბაირაქი, (2018), იუსუფელის მხარის ჰიდრონიმია და ტოპონიმია.